

NAD WISŁĄ I DNIEPREM



НАД ВІСЛЮЮ І ДНІПРОМ

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКТОРА	I
---------------------	---

ЮВІЛЕЙ

<i>Олена Александрова, Роман Додонов, Віра Додонова</i> ДВА ПРОЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (ДО СТОРІЧЧЯ УАН)	6
---	---

ПОЛЬЩА-УКРАЇНА

<i>Олеся Розовик</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ	13
---	----

<i>Олена Гуменюк</i> НЕСТОР МАХНО В ПОЛЬЩІ: МАРІОНЕТКА ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ БЕЗКОМПРОМІСНИЙ ЛІДЕР АНАРХІСТІВ	15
--	----

<i>Галина Саган</i> ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ НА ЗЕМЛЯХ ЩО ВХОДИЛИ ДО СКЛАДУ ПОЛЬЩІ (МІЖВОЄННА ДОБА)	19
---	----

<i>Eugeniusz Mironowicz</i> STOSUNKI POLSKO-UKRAIŃSKIE W PIERWSZYCH LATACH PO UPADKU BLOKU RADZIECKIEGO	28
---	----

ПРАІСТОРІЯ ТА ДОБА АНТИЧНОСТІ

<i>Олександр Місaiлов</i> ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ПРОТОМІСТ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У МЕЖИРІЧЧІ ДНІПРА ТА ПІВДЕННОГО БУГУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ІV ТИС. ДО Н.Е.	32
--	----

<i>Олег Гальчук</i> ТРОЯНСЬКА ВІЙНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МІФОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	48
---	----

<i>Сергій Голованов</i> АФІНИ ТА СПАРТА НАПЕРЕДОДНІ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ ПЕРЕДУМОВИ КОНФЛІКТУ	55
--	----

<i>Роман Кучма</i> ЕВОЛЮЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ТРИУМВІРІВ (НА ТЛІ ЗМІН ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В РИМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ І СТ. ДО Н. Е.)	58
---	----

<i>Дмитро Петренко</i> КОНТАКТИ ГРЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЗІ СКІФСЬКИМ СТЕПОВИМ ПОРУБІЖЖЯМ	63
--	----

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Людмила Якименко</i> ПЕРЕБІГ І РЕЗУЛЬТАТИ ЯЛТИНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (1945) В ОЦІНЦІ ГЕНРІ КІССІНДЖЕРА	71
--	----

<i>Володимир Розумюк</i> БАЛКАНСЬКИЙ ДОСВІД ІНТЕГРАЦІЇ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ І ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА	74
---	----

<i>Олександр Дуднік</i> УКРАЇНА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ: ВІДОБРАЖЕННЯ У ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ	81
---	----

3. Гай Саллюстий Крисп. О заговоре Катилины / под ред. В. О. Горенштейна – Москва: Ладомир; ООО «Фирма Издательство АСТ», 1999. – 61 с.
4. Гай Саллюстий Крисп. Сочинения / под ред. В. О. Горенштейна. М.: Ладомир; ООО «Фирма «Издательство АСТ»», 1999. – 750 с.
5. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей / перевод М. Л. Гаспарова – М: изд-во. «Наука», 1993. – 720 С.
6. Гай Юлий Цезарь. Записки о Гражданской войне / под ред. М. М. Покровского — Москва: научно-издательский центр «Ладомир», «Наука», 1993. – 112 с.
7. Грант Майкл. Юлий Цезарь. Жрец Юпитера / переклад О. Замятина – Москва: вид. «Центрполіграф», 2005. – 352 с.
8. История древнего Рима / под ред. А. Г. Боксагина и В. И. Кузищина. – М: изд-во. «Высшая школа», 1971. – 337 с.
9. Історія Стародавнього світу: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. істор. спец. Т.1 / С. О. Голованов // Всесвітня історія : в 5 т. – К: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. – 471 с.
10. Кассий Дион Кокцейан. Римская история. Книги LXIV-LXXX. / перевод с англ. С. Е. Таривердиева и О. В. Любимова – СПб: изд-во. «Нестор-История», 2011. – 58 с.
11. Н. А. Машкин. Римские политические партии конца II в. и начала I в. до н. э. / Н. А. Машкин // ВДИ. – 1947. – №4. – С. 126 – 139.
12. Н. А. Машкин. Принципат Августа. Происхождения и социальная сущность / под. ред. Д. П. Калистова – М: изд-во. Академия Наук СССР, 1949. – 605 с.
13. О. Б. Сгоров. Рим на грани эпох / под. ред. И. Ш. Шифмана, Ю. В. Андреева – Л: изд-во. Ленинградского ун-та, 1985. – 223 с.
14. О. В. Любимова. Конфликт Красса и Помпея в 70 г. до н. э.: зарождения и причины / О. В. Любимова // Studia historica. – 2013. – №13. – 136 – 157 с.
15. Плутарх. Порівняльні життєписи / переклад з давньогрецької Й. Кобов, Ю. Цимбалюк; передмова Й. Кобов. – Київ.: вид-во. «Дніпро», 1991. – 440 с.
16. Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах / под ред. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш. – М: изд-во. «Наука», 1994. – 545 с.
17. Теодор Моммзен. История Рима / под ред. А. Б. Егорова. перевод С. И. Ковалёв, Н. А. Машкин – СПб: изд-во. «ЮВЕНТА», «НАУКА», 1997. – Т. II. – 289 с.
18. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи / С. Л. Утченко. – М: изд-во. «НАУКА», 1969. – 146 С.
19. Утченко С. Л. Идеино-политическая борьба в Риме, перед падением республики / Утченко С. Л. – М: изд-во. Академии наук СССР, 1952. – 300 с.
20. Цицерон. Об аграрном законе / перевод Ф. Ф. Зелинского – СПб.: изд-во. «Наука», 1991. – 20 с.
21. Цицерон. Об обязанностях / перевод В. О. Горенштейн. – М.: «Наука», 1993. – 20 с.
22. Цицерон. Письма к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту / перевод В. О. Горенштейн. – М.: «Наука», 1949. – 289 с.
23. Ю. Б. Циркин. Гражданские войны в Риме. Победённые / Ю. Б. Циркин. – СПб.: СПбГУ, 2006. – 158 с.

Дмитро Петренко,
Київський університет імені Бориса Грінченка

КОНТАКТИ ГРЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЗІ СКІФСЬКИМ СТЕПОВИМ ПОРУБІЖЖЯМ

Еллінські впливи можливо простежити без виключення на кожному племені, що населяли територію, які омивалися Чорним, Мармуровим, Егейським та навіть Середземним морями. Досить часто вони призводили до складних процесів, що в різний спосіб впливали на соціальний та загальний культурний розвиток автохтонного чи прибулого населення. Виходячи з цього дослідження історії взаємин античних держав Північного Причорномор'я з місцевим населенням скіфів є доволі актуальним – за умови висвітлення усіх аспектів взаємин кочового суспільства та грецьких колоній в процесі їх взаємодії.

Метою та завданням дослідження є всебічне вивчення та розкриття взаємин полісного суспільства Причорномор'я зі скіфським населенням степів від часу їх перших контактів та до моменту остаточного припинення, а також здійснення аналізу різноманітних чинників, що впливали на характер взаємовідносин між ними.

Об'єкт дослідження – античні колонії Північного Причорномор'я. *Предмет дослідження* – характер і зміст відносин населення античних колоній зі скіфським населенням Причорномор'я.

Джерельна база обраної проблеми дослідження складається з достатньо об'ємної кількості письмових свідчень та згадок античних авторів про територію Скіфії та Північного Причорномор'я, що охоплюють надзвичайно широкі часові межі – від VIII ст. до н. е. до I ст. н. е. До їх числа належать:

Гомер («Іліада», «Одіссея»), Геродот з Галлікарнасу («Книга IV. Мельпомена»), Фулідід («Історія Пелопонеської війни»), Ефор Кімський («Історія. Європа»), Страбон («Географія. Книга VII»), Плутарх («Порівняльні життєписи. Перикл і Фабій Максим»), Гай Пліній Старший («Природнича історія. Книга IV. Географія»), Лукіан («Токсіад або дружба»), Поліен («Стратегми»), Діон Хрисостом («Промова до Борисфенітів»), Аппіан Александрійський («Історія Риму»), Діодор Сицилійський («Історична бібліотека. Книга II»)¹. Джерел місцевого походження не збереглося. Хоча, напис «Декрет на честь історика Сіріска» знайдений в Херсонесі засвідчує їх беззаперечне існування.²

Слід додати, що попри значний інтерес античних авторів до колоній Північного Причорномор'я, сама їх історія залишається фрагментарною та епізодичною. Укладачі вищевказаних джерел досить часто використовували фрагменти давніших матеріалів. Причому одні з них вдавались до суцільного, майже механічного копіювання відомостей, тобто переписування, а інші намагались дати критичний аналіз свідчень, що ставив за мету спростування чи доведення правильності вказаної інформації їх попередниками.

Складність даного дослідження полягає в тому, що наведені писемні свідчення повноцінно не висвітлюють всіх досліджуваних у статті процесів, та не дають можливості критично і об'єктивно оцінити взаємовпливи місцевого населення на мешканців Причорноморських полісів та навпаки. Тому цілком доречно буде залучити до аналізу археологічні та епіграфічні джерела, що суттєво доповнюють інформацію з наявних писемних свідчень.

Проблематика поставленого дослідження в сучасній історичній науці, станом на сьогодні, визначається значною фрагментарністю наявної інформації. Це спричинено тим, що до сьогодні не існує наукової праці, яка б усебічно розкривала зміст і характер взаємовідносин полісного суспільства античних колоній Північного Причорномор'я із скіфським населенням. Існує безліч робіт, що торкаються цього питання або поверхнево, або лише в його окремих аспектах. Серед дослідників процесу Великої Грецької колонізації слід виокремити таких авторів: В. В. Лапін («Грецька колонізація Північного Причорномор'я»), В. П. Яйленко («Грецька колонізація VII – III ст. до н. е.»), Ю. Г. Виноградов («Політична історія Ольвійського полісу VII – I ст. до н. е.: історико-епіграфічне дослідження»).

Досліджуючи питання розселення, соціального устрою, культурного та релігійного розвитку скіфських племен слід згадати роботи М. І. Артамонова («Кімерійці та скіфи (від появи на історичній арені до кінця IV ст. до н. е.)»), М. В. Скржинської («Скіфія очима еллінів»). Не слід забувати і про науковий доробок Б. Н. Гракова («Скіфи. Науково-популярний нарис»), Б. А. Рибаківа («Геродотова Скіфія. Історико-географічний аналіз»), С. С. Бессонової («Релігійні уявлення скіфів»).

Тема Пізньоскіфського царства різносторонньо досліджена у роботах В. С. Ольховського та І. Н. Храпунова («Кримська Скіфія») та О. Д. Дашевської («Пізні скіфи в Криму»).

Як вже зазначалось вище, писемні свідчення античних авторів не дають цілісного уявлення про роль номадів у житті грецьких полісів. Відтак видається доцільним залучити до вивчення окрему групу історіографічних досліджень, в яких використано археологічні та епіграфічні джерела про окремі грецькі колонії на узбережжі Чорного моря. Важливим є те, що автори наводять їх у визначеній, щодо часу існування кожної окремої колонії історичній періодизації. Так, велику цінність для дослідження мають праці: П. О. Каришковського та І. Б. Клеймана («Давнє місто Тіра. Історико-археологічний нарис»), Г. Д. Белова («Херсонес Таврійський: історико-археологічний нарис»), та В. Д. Блаватського («Пантікапей: нарис історії столиці Боспору»).

Однозначно можна стверджувати – знайомство греків з Чорним морем відбулось задовго до часів Великої Грецької колонізації VIII – VI ст. до н. е. Першим, хто подав згадку про це – був Гомер, автор епічних поем «Іліада» та «Одіссея». В останньому творі згадується подорож головного героя Одіссея – володаря Ітаки у води ріки-Океану, де він має знайти царство Аїда: «Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану. Там розташовані місто й країна людей кіммерійських»³. Згадка про кіммерійців нашоєхує на думку про подорож до Чорного моря, адже згодом Геродот в своїй праці «Історія» написав: «Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор»⁴. Також головною можливою причиною з якої в «Одіссеї» фігурує «подорож до вод ріки-Океану» є те, що в уявленні стародавніх греків весь заселений світ був оточений суцільною гладдю води, великою рікою, тобто в сучасному розумінні океаном, який у міфології еллінів вважався богом з однойменною назвою *Οκεανός* – (Океан). У грецькій міфології також існувало божество моря – *Πόντος* (Понтос), про якого

1 Датування хронологічних рамок життя згаданих персоналій наводиться згідно праці В. В. Латышева «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Том I Греческие писатели» / В. В. Латышев — Санкт-Петербург: типография императорской АН, 1890. – 976 с.; В. В. Латышева «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Том I - II Латинские писатели» / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: типография императорской АН, 1904-1906. – 976 с.

2 Иванова А. П. Искусство античных городов Северного Причерноморья / А. П. Иванова. – Ленинград: Издательство Ленинградского государственного университета им. А. А. Данова, 1953. – С.28

3 Гомер. Одіссея. Х / пер. Борис Тен. – Харків: Фоліо, 2002. – 235 с. (Пісня 11, 14 строфа).

4 Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена / Пер. А. Білецький. – К.: Наукова думка, 1993. – 183 с. (Пункт 12).

згадує у «Теогонії» Гесіод.¹ Очевидно що, його персоніфікували як володаря внутрішніх морів. І тому в уявленні стародавнього грека така подорож виглядала як мандрівка у кінець світу відомими морями, в місце, де починаються води «ріки-Океану» і знаходилось царство мертвих. У такому випадку міфічним місцем витоку ріки-Океану мало бути Азовське море, адже Боспор Кіммерійський – це назва сучасної Керченської протоки.

З Чорним морем також пов'язані цикли міфів про Трою та аргонавтів. Найпершу згадку про аргонавтів містить та сама «Одіссея», де згадується подорож корабля Арго морем до берегів правителя Еета (Аета), володаря міфічної країни «Ея» (Колхіди).² Проте шукати реальні посилення на подорожі греків до Понту в легенді про Аргонавтів надзвичайно важко, адже основна збірка була написана не Гомером чи навіть Геосідом, а Аполлонієм Родоським вже у III ст. до н. е.³ Його епоха відображала боротьбу діодохів за спадщину Александра Македонського і тому роль Аполлонія полягала лише у висвітленні славетного міфічного минулого греків.

Значно пізніше вже Платон у своїй праці «Федон» визначив межі відомого грекам світу, які сягали від Фасиса до Геркулесових стовпів.⁴ (тобто у V ст. до н. е. вони простягалися від Гібралтарської протоки до східного узбережжя Чорного моря – колонії Фасис, що знаходилася в Колхиді)

Єдиним систематичним та безперечно інформативним джерелом, якому подається опис території Північного Причорномор'я та Скіфії залишається робота Геродота «Історія. Книга IV. Мельпомена». Завдяки їй стало можливим встановити перші реальні відомості про межі розселення скіфських племен їх звичаї, міфологію та побут. Але не слід забувати, що Геродот створюючи свою «Історію» ставив за мету показати скіфів у позитивному світлі, адже титанічна праця автора була присвячена греко-перським війнам і описові народі, які брали в ній участь. Слід додати й те, що відомості Геродот збирав розпитуючи всіх, хто на його думку міг володіти достовірною інформацією. І тому назвати його працю такою що відповідає історичній правді нажаль не можливо, що підтвердили й інші античні вчені вдаючись до коментування та критики інформації, яку наводив Геродот.

Значно пізніше (кінець I ст. до н. е.) Страбон врешті відкрив причину зміни назви Понту Аксинського «Негостинне море» на Понт Евксинський «Гостинне море». З його слів це було пояснювалося так: «...в ті часи це море було недоступним для плавання і називалось Аксинським через зимові бурі та дикість навколишніх племен, особливо скіфів, так як останні приносили в жертву іноземців, вживали їх м'ясо, а черепи використовували замість кубків. Згодом, після заснування іоніями міст на узбережжі, це море було названо Евксинським».⁵ Таким чином зміна назви на пряму відображала процес освоєння еллінами акваторії та узбережжя Чорного моря і можливе налагодження контактів з як раніше вважалося – «дикими племенами скіфів».

За останній час суттєвих коректив у встановленні датування найперших подорожей греків до акваторії Чорного моря і його південного узбережжя не відбулося. Однозначно можна стверджувати, що в I тис. до н. е. елліни вже проводили поодинокі експедиції в межах Північного Причорномор'я у пошуках покладів металів та інших цінних ресурсів, яких не вистачало в Елладі. З плином часу їх сфера пошуків та інтересів значно розширилася – охоплюючи не тільки прибережну зону, а також сягаючи внутрішніх регіонів, куди вони підіймалися проти течії великих рік – Борисфену (р. Дніпро), Гіпанісу (р. Південний-Буг) та Тірасу (р. Дністер). Такий рух у межах Північного Причорномор'я був не випадковим, адже він був складовою частиною Великої Грецької колонізації, що розпочалася у VIII ст. до н. е. Величезна хвиля переселенців перекотилась територією всього Середземномор'я й станом на VII ст. до н. е. досягла меж Чорного моря.

Процес освоєння узбережжя та подальше утворення на ній колоній супроводжувався сталою системою колонізаційної практики: вибір місця обумовлювався наявністю місця, захищеного природою – острова чи півострова, який в разі небезпеки можна було ефективно обороняти. Важливу роль відігравала й доступність прибережної зони для мореплавства. Про це свідчать розкопки на місцях їхнього знаходження: Борисфеніди (пів-острів Березань), Херсонесу (Гераклейський пів-острів), Ніконії (Дністровський лиман) та Кіммеріку (Керченський пів-острів). За твердженням Ю. Г. Виноградова: «Мілетські колоністи, первісно закріпившись на захищеному самою природою пів-острові Березань, приблизно через пів століття після заснування колонії проникли берегом Дніпро-Бузького лиману на 40 км вглиб материка, де ними була заснована нова апойкія – Ольвія».⁶ Слід зауважити, що Ю. Г. Виноградов зазначає, що вказана практика колонізації стосується саме Борисфеніди та Ольвії, але не виключає можливості існування такої системи створення міст і у інших грецьких метрополій.

1 Гесіод. Полное собрание текстов. Теогония. – Москва: Лабиринт, 2001. – С.24-25. (Строки 131-133).

2 Гомер. Одіссея. X / пер. Борис Тен. – Харків: Фоліо, 2002. – Пісня 10, строки 135-140.

3 Аполлоний Родоский. Аргонавтика / Пер. с древнегреч. Г. Ф. Церетели. – Тбилиси: 1964. – 440 с.

4 Платон. Ехекрат, Федон. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/plato01/19fedon.htm> – 110, b.

5 Страбон. География / пер., ст. и коммент. Г. А. Стратановского; под общ. ред. С. Л. Утченко; ред. пер. О. О. Крюгер. Репр. воспр. текста изд. 1964 г. – Москва: НИЦ Ладомир, 1994. – 273 с.

6 Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – Москва: Наука, 1989. – С.42-43.

В сучасних наукових працях наводиться дві основні концепції стосовно характеру утворення колоній на теренах Північного Причорномор'я – торгова та аграрна. Перша, обґрунтована у роботах Е. Р. фон Штерна. Її сенс полягає у суто торговій спрямованості освоєння прибережної зони північного Понту та утворення тут поселень – емпорій.¹ Яскравим прикладом є поселення Березань. Друга, яка була сформульована радянськими істориками, зокрема В. В. Лапіним та Я. В. Доманським повністю заперечує попередню, приписуючи домінуючу роль сільськогосподарському характеру освоєння нових територій.² Тобто всі поселення функціонально кваліфікувалися як сільськогосподарські та ремісничі – апойкії. Основним підґрунтям для неї стало висловлювання Карла Маркса про демографічну кризу античного суспільства і нестачу земельних ресурсів.

З огляду на діаметральну протилежність наведених концепцій існує доцільність розглянути поставлену проблему комплексно. Очевидно, що кораблі, які відправлялися з метрополій забезпечувалися початковим запасом ресурсів для існування колоністів. В подальшому їм потрібно було створити власну сільськогосподарську базу для забезпечення свого життя та створення надлишкового продукту, який дозволяв би компенсувати ввезення товарів з батьківщини: оливкового масла, вина та ін. На думку Ю. Г. Виноградова, подібну компенсацію можливо забезпечити лише шляхом вирощування товарного зерна у великих обсягах, що призводило до розвитку масивної хори.³ Проте, для прикладу, найперше датування археологічних свідчень про наявність біля пів-острова Березань хори припадає на VI ст. до н. е. У такому випадку логічним є припускати, що на початкових етапах свого існування грецькі колонії були змушені проводити обмінну торгівлю привозних товарів на сировину та сільськогосподарські товари місцевого походження, тобто скіфські. Єдиним авторитетним підтвердженням цього факту слугують знахідки грецької родосько-іонійської кераміки на території Таврики, яка датована у межах третьої чверті VII ст.⁴ Слід також зважити на численні знахідки кераміки та речей грецького походження у скіфських курганах, майже по всій території існуючої Скіфії, датованих у межах VII – VI ст. до н. е.⁵

Таким чином, можна впевнено говорити про початки колонізаційних рухів у межах другої-третьої чверті VII ст. до н. е., що носили системний характер, поетапне планування та мали на меті розв'язати основні проблеми Великої грецької колонізації: перенаселення та нестачу земельних і природних ресурсів на Батьківщині. Не слід забувати й про те, що маючи однакові проблеми кожна метрополія мала вирішувати їх суто власним шляхом, але процес реалізації цих рішень відбувався у загальному історичному контексті. На прикладі Борисфеніди чітко простежується, що поселення переживало як торгову так і аграрну стадії розвитку. Перша обумовлювалася відсутністю достатнього рівня сільськогосподарського виробництва новостворених хор та потребою розраховуватись за імпорт з материнськими містами, друга – поступовим зростанням хори та рівня їх продуктивності, що вже дала змогу колоністам самостійно компенсувати товари з метрополій. Подібна економічна база розвивалася колоністами вочевидь для того, аби згодом закладати нові, більші міста вглиб материків, що вже являли собою точні копії метрополій як за будовою, так і політичним устроєм.

Для того аби зрозуміти, яким чином перші греки на території Північного Причорномор'я встановлювали контакти із місцевим населенням, потрібно спершу встановити межі розселення останніх. Джерело, що допоможе у цьому – це «Історія» Геродота. Античний дослідник описує усі відомі йому племена починаючи перелік від невідомого торжища борисфенідів (очевидно емпорії).⁶ Найближче до нього знаходяться калліпіди (елліни-скіфи) та алізони. Вони ведуть однаковий зі скіфами спосіб життя, але вирощують для власного вжитку хліб. На північ від Гілеї проживають скіфи-землеробці. Східніше від них за р. Пантікапа (досі не існує спільної думки стосовно її ідентифікації) – скіфи-кочовики. Далі за ще однією, досі невідомою р. Герром – території Царських скіфів, які вважають усіх навколишніх мешканців підвладними лише собі. Їх володіння сягають Таврики (пів-острова Криму) на півдні, Меотійської гавані (Азовського моря) та русла р. Танаїс (р. Дон) на сході, на півночі вони межують з меланхлемами – не скіфським племенем.⁷ Отже, загальні межі територій, які окреслив Геродот, охоплюють усю територію сучасної України та частини сусідніх до неї країн. Існують всі підстави припустити ймовірність взаємних контактів греків та скіфів вже на перших етапах освоєння узбережжя Чорного моря. Проте, не існує жодних археологічних джерел,

1 Э. Р. фон Штерн. Значение керамических находок на Юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации // ЗООИД. 1900. XXII. – С.3-21.

2 Доманский Я. В. Из истории населения Нижнего Побужья в VII-IV вв. до н. э // АСГЭ. – 1961. – № 2. – С.26-44.

3 Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – Москва: Наука, 1989. – С.53.

4 Корпусова В. Н. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана у с. Филатовка в Крыму / В.Н.Корпусова. // ВДИ. – 1980. – № 2. – С.100-104.

5 Ильинская В. А. Скифия / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К., 1983. – С.90-113.

6 Кошеленко Г. А. Античные государства Северного Причерноморья / Под ред. Г.А.Кошеленко, И.Т.Кругликовой, В.С.Долгорукова. – Москва: Наука, 1984. – С.33.

7 Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена / пер. А. Білецький. – К.: Наукова думка, 1993. – С.184-185. (Пункти 17-20).

що підтверджують наявність осілих племен поблизу Побужжя та на території пів-острова Крим (окрім північно-західної частини – Таврики).¹ Якщо говорити точніше, то існує часовий проміжок між культурою пізньої бронзи та раннього заліза, а отже перші колоністи висадилися на незаселеному узбережжі.

Про мирний характер ранніх взаємовідносин між скіфами і еллінами свідчить той факт, що у всіх поселеннях були відсутні фортифікаційні та оборонні споруди. Це дає підстави стверджувати про відсутність сутічок за території чи ресурси між скіфами та колоністами на ранньому етапі колонізаційного процесу. Греки вільно займали собі місця на узбережжі, не втручаючись в справи племен, фактично отримуючи мовчазну згоду на це.

Як було згадано раніше, грецькі новостворені емпорії потребували зерна, яке обмінювали на імпортні речі та з якого переселенці виготовляли хліб. І єдиним шляхом вирішення цієї проблеми стало налагодження обмінної торгівлі із скіфським населенням. Ієссен А. А. обґрунтовує думку, що станом на VIII – VI ст. до н. е. у скіфів вже існувало початкове соціально-майнове розшарування.² Причина цього явища полягала у постійних війнах як між самими племенами скіфів, так і з осілими мешканцями лісостепової зони, яких Геродот помилково зарахував до скіфів-землеробів. Завдяки цьому племінна знать отримувала велику кількість різноманітних ресурсів, а що найважливіше – отари худоби. Не слід забувати й про те, що керуюча племінна верхівка отримавши свої привілеї та право повної влади завжди намагалася виділити себе з-поміж загальної соціальної маси. Це досягалося шляхом накопичення та використання коштовного майна: особливого одягу, дорогоцінної зброї та прикрас, чужоземних речей побуту та ін. І саме ці потреби спонукали скіфську верхівку до розвитку встановлених торгових відносин з еллінськими колоністами.

Греки мали змогу отримати в процесі торгівлі: зерно, ліс, худобу та різноманітні метали, потрібні для власного виробництва. Скіфи у свою чергу – вино, оливкову олію, дорогоцінні тканини та найрізноманітніші вироби грецьких ремісничих, які значно перевищували за якістю виконання місцеві.

На стадії апоїкції потреба колоністів у великій кількості сировини для самозабезпечення вже відпадала, натомість збільшувалися об'єми торгівлі предметами розкоші, дорогоцінними художніми виробами, винами і т. д., особливе місце посіла работоргівля. Масивні хори довкола колоній вже були в змозі забезпечувати стабільне життя колоністів та їх безперервну торгівлю з метрополіями. Обсяги торгівлі зі скіфами однозначно досягли свого апогею після походу на Скіфію перського царя Дарія I Гістаспа.³ Жодних згадок про контакти персів та греків у цей час не існує. Факт відсутності руйнувань полісів наштовхує на думку про те, що греки вочевидь визнали зверхність Дарія I або взагалі залишилися осторонь цього конфлікту. Геродот повідомляє, що скіфи здобули незаперечну перемогу у цій війні. Але головним наслідком стало те, що скіфи вдало використали пересування перської армії задля своїх цілей – винищення сусідніх племен, що не увійшли до загального цоюзу проти агресора.⁴ І таким чином після поразки та втечі Дарія I, скіфи закріпили своє одноосібне панування.

На користь цього свідчить наступне повідомлення Геродота: «За Герром простягається країна, що називається царською[...] і скіфи, які ... вважають інших скіфів своїми невільниками».⁵ Зрозуміло, що «скіфи переможці» спрямували всю свою військову міць спочатку проти ворогів-зрадників, а згодом і проти усього без виключення місцевого населення лісостепової зони з метою захоплення рабів та отримання ресурсів. Процес соціально-майнового розшарування за таких обставин значно прискорився, матеріальні потреби верхівки зросли ще більше, а що найголовніше – відбулося накопичення значної кількості нової робочої сили – рабів. Важливим буде зазначити, що скіфи взагалі не займалися торгівлею ані на суші, ані на воді. І саме тому весь новоутворений товарний потік проходив через вже добре відомі скіфам грецькі поліси, які без перешкод вели активну торгівлю зі своїми метрополіями. Саме тому період VI – V ст. до н. е. – це час найбільшого розквіту торговельних відносин між вже окремо сформованими полісами: Ольвією, Ніконією, Керкентидою, Херсонесом, ін. та Скіфією.

Потужність скіфської держави невинно зростала. Панівна верхівка скіфів все частіше звертала свою увагу на багаті еллінські поліси не лише з метою підтримки дружньої посередницької торгівлі, а з метою встановлення у колоніях своєї влади і подальшого отримання постійної данини. Підтвердженням цьому свідчать археологічні дослідження, які вказують на значне скорочення площі поселення Борисфеніди (пів-острів Березань) наприкінці VI ст. до н. е. та прискорення побудови укріплень довкола Ольвії (Дніпровсько-Бузький лиман) на початку V ст. до н. е.⁶ Укріплення міста

1 Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. / В. В. Лапин. – К.: Наукова думка, 1966. – С.35-59.

2 Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья: ее предпосылки и особенности / А. А. Иесен. – Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1947. – С.34.

3 Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Б. А. Рыбаков. – Москва, Наука, 1979. – С.99.

4 Геродот. Истории в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена / пер. А. Білецький. – К.: Наукова думка, 1993. – С.208-209, 210-211. (Пункти 125, 134-136).

5 Геродот. Истории в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена / пер. А. Білецький. – К.: Наукова думка, 1993. – С.183. (Пункт 12).

6 Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – Москва: Наука, 1989. – С.82.

відбувалося для захисту від єдиного можливого на всій території ворога – великого Скіфського царства, без санкції правителів якого жодні напади на колонії були неможливі. Інша ситуація склалася на Боспорі, адже тут поліси розташовувались на досить близькій відстані один від одного. Утворення Боспорського царства відбулося в середині V ст. до н. е., що майже збігається з часом укріплення стін Ольвії. Така ситуація наводить на думку про те, що на території Боспору було організовано потужну оборону від скіфів на чолі з Пантікапеем. Виходячи з викладеного вище, можна із впевненістю стверджувати, що у короткий проміжок часу між встановленням перших контактів у VII ст. до н. е., активної торгівлі у VI – початку V ст. до н. е., станом на V ст. до н. е. відносини між двома суспільствами набрали характеру стрімкої скіфської експансії у напрямку північного узбережжя Понту.

Щоб розібратися у цій ситуації потрібно знов звернутися до Геродота, який згадує про скіфського царя Аріапейта, який мав собі за дружину істриянку, від якої народився його син – Скіл. За переказом Скіл отримав грецьку освіту та вмів добре говорити і писати грецькою мовою. Також Аріапейт мав довірену особу на ім'я Тімн, який завжди знаходився в Ольвійському полісі, проте відомостей про характер його діяльності ми не маємо. Після смерті Аріапейта, Скіл отримав у спадок всю владу. Геродот повідомляє, що новий цар вирушаючи до Ольвії завжди брав з собою усе своє військо і залишав його біля мурів, щоб взяти участь у посвяті Діонісія Вакха.¹ Той факт, що Скіл на власний розсуд міг відвідувати Ольвію, наводить на висновок про те, що поліс знаходився під його опікою чи управлінням. Можна також припустити, що ще його батько Аріапейт підкорив ольвіополітів скіфській владі. Проте, похід усього війська Скіла до мурів Ольвії зовсім не свідчить про агресивні наміри, адже безглуздо було б нападати на власне джерело прибутків. Єдина причина такого вчинку полягала у наданні скіфським воякам права отримати свою частину здобичі, яку ольвіополіти мали сплачувати як встановлену данину царю скіфів за свій захист.

Встановити характер владних повноважень скіфського царя доволі складно. Перша зачіпка полягає у раніше згаданому зменшенні території хори довкола полісу. Що було непрямом ознакою згортання сталої системи господарювання та збільшення обсягів транзитної торгівлі колонії з метрополією. Цього можна було досягти лише шляхом значного збільшення надходжень до Еллади сировини та рабів зі Скіфії задля компенсації втрати власних товарів сільського господарства. Тому логічно припустити, що в економічному відношенні Ольвія була залежна від скіфів що цей поліс перетворився на центр посередницької торгівлі з Елладою. Щодо політичних відносин полісів із місцевим населенням надійної інформації бракує. Висувається припущення, що скіфи взагалі не втручалися до цього аспекту життя полісу, останній фактично мав самоврядний статус. У свою чергу це дозволяє припустити, що скіфи виступали в ролі патрона, який захищав поліс в обмін на данину та фактичну економічну залежність останнього. Також відомо, що під такий вплив окрім Ольвії потрапили Ніконія та Тіра.

Наприкінці IV – початку III ст. до н. е. скіфи відчули тиск з боку нової хвилі номадів, що рухалися зі Сходу у напрямку прибережної зони – сарматів.² Це змусило скіфів відступити до єдиного вільного місця – вглиб Таврії, з наміром підкорити нові землі для створення власних міст та захопити грецькі порти, за допомогою яких мали відновитися обсяги торгівлі. Перебуваючи у складній для себе ситуації скіфи встигли втрутитись і у Боспорський династичний конфлікт між трьома синами правителя цього царства – Перісада I: Сатіра, Притана та Евмела. Саме на боці Сатіра й виступає чисельне скіфське військо, яке налічувало у своєму складі понад 20 тис. піших воїнів та 10 тис. кінноти. Цю інформацію підтверджує Діодор Сицилійський, детально описуючи хід вище вказаних подій.³

Надалі для цього періоду характерною рисою є встановлення нової форми скіфського протекторату над грецькими полісами, до чого дійшло за часів правління царя Скілура. А вже за доби царювання його сина Палака, скіфами висувалися постійні територіальні й економічні претензії до Херсонесу Таврійського та мали місце постійні зазіхання на саме Боспорське Царство. Про це, зокрема, йдеться в праці О. Д. Дашевської, яка взявши за основу «декрет про Діофанта» дійшла висновку про те, що скіфи захопили у середині II ст. до н. е. північно-західні володіння Херсонесу, а наприкінці II ст. до н. е. взяли у фактичну облогу й сам поліс.⁴ Про це наявні свідчення і у Страбона.⁵ Очевидно, що через дуже складну ситуацію, в якій опинився Херсонес його провід вирішив звернутися за допомогою до найближчого ймовірного союзника – Мітридата VI Евпатора, володаря Понтійського царства, що знаходилося на берегах Малої Азії. Останній відгукнувся на їх прохання і відрядив військо на чолі з Діофаном, що хоч і не відразу, але все ж змогло розбити усі сили Палака та захопити ряд скіфських укріплень: столицю скіфів – Неаполь Скіфський та Хабеї.

1 Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена / пер. А. Білецький. – К.: Наукова думка, 1993. – 197-198 с. (Пункти 76-78).

2 Белов Г. Д. Херсонес Таврический: историко-археологический очерк / Г. Д. Белов. – Ленинград: Государственный Эрмитаж. – С. 92.

3 Диодор Сицилийский. Историческая библиотека, книга XX. Онлайн бібліотека. [Електронний ресурс] / переклад В. В. Латышева. Глава 22-26. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1454002000>.

4 Дашевская О. Д. Поздние скифы в Крыму / О. Д. Дашевская. – Москва: Наука, 1991. – 140 с. – (Археология СССР. Свод исторических источников. Выпуск Д1-7).

5 Страбон. География в 17 книгах. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. / пер. Г. А. Стратановський. – Москва: Ладомир, 1994. – III - 7, 17.

Після цих подій закінчується другий період скіфського протекторату над північно-західними полісами: Ольвією, Ніконією, Тірою та відбувається тимчасове припинення військових дій з Херсонесом. Однак войовничі скіфи не мали бажання підпорядковуватися Евпатору і невдовзі знову відновили бойові дії. Під час свого наступного походу Діофан завдав остаточної поразки армії Палака, а також зруйнував найбільші міста скіфів, які знаходилися на території Таврії: Неаполь, Палакію, Хабеї та Напіту. Дослідник С. Ю. Саприкін зазначає остаточною датою підкорення скіфів 111 р. до н. е.¹ Подальша політика збору земель Мітридатом, була поширена й на терени Боспорського царства. Його правитель Перісад V був вимушений погодитись передати право на успадкування своєї влади Мітридатові. Але після цієї звістки у Пантікапеї вибухнуло повстання скіфів на чолі з Савмаком.

Історіографія має дві гіпотези стосовно походження самого Савмака:

1. За версією С. А. Жебелева – Савмак був рабом, що дізнавшись про передачу влади Мітридату після підпорядкування ним скіфської території в Тавриці – вбиває свого володаря і піднімає масове повстання рабів. Останні проголошують Савмака царем Боспору. Таким чином автор намагається обґрунтувати наявність експлуатації місцевого населення полісами, посилення якої у II ст. до н. е. і призвело до таких наслідків.

2. Інша версія була обґрунтована С. Ю. Саприкіним, який виводить походження Савмака від «скіфської аристократії», що мала певні союзні стосунки з Боспором і проживала у полісі, користуючись в ньому усією повнотою прав.² Ця гіпотеза кореспондується з іншою гіпотезою, згідно до якої у грецьких полісах існував скіфський прошарок населення, що вів свій початок від першого протекторату Аріапейта. На разі це питання до сьогодні залишається відкритим, і обидві сторони наполягають у своїх доводах одна перед іншою.

«Почетный декрет в честь Диофанта, полководца понтийского царя Митридата VI»³ містить інформацію про закінчення цих подій. Повернувшись після втечі з новими силами Діофант силою зброї цілковито придушує повстання та повертає владу Мітридатові VI.

Влада Евпатора над консолідованим Понтійським царством, до складу якого увійшли всі поліси Північного Причорномор'я, тривала до 68 р. до н. е. Весь час свого правління Понтійський володар був запеклим ворогом Римської республіки, що вилилося у низку масштабних конфліктів, які закінчилися розгромом Мітридата та втратою усіх підвладних йому земель.

Говорячи про стосунки грецьких полісів та скіфів, то в цей час вони вже розглядаються у контексті римської політики Північного Причорномор'я. Так, у 69 р. н. е. Тіберій Плавтії Сільван Еліан був відряджений на допомогу Херсонесу для організації відсічі новій хвилі грабунків та загарбань скіфів, сарматів та інших вцілілих племен.⁴ Цього разу всі неприятели були знищені, але будь-яких докладних відомостей про це бракує.

Як раз у цей самий час на Північне Причорномор'я відбулися напади фракійських племен гетів, що проживали спочатку на території Балкан, а згодом вирушили до теренів Чорного моря. Згодом, у I ст. до н. е. вождь даків Бурібіста створив військово-племінний союз гето-дакійських племен, за допомогою якого ним були підкорені навколишні землі. Саме Бурібісті приписують знищення таких античних полісів як Ольвія та Тіра. Фактично ці племена вже не намагалися (брати під свій) протекторат чи встановлювати торгові стосунки з греками, а безжально грабували й спалювали колись величні поліси.

Остаточних смертельних ударів як полісам, так і нечисельному скіфському й сарматському населенню завдала велика навала готів, яка символізувала першу хвилю Великого переселення народів (II – V ст. н. е.). Ці східногерманські народи розпочали свій рух від Скандинавії до Померанії і далі у напрямку до Чорного моря. Тому вже у III ст. н. е. готи перебували на території межиріччя Дунаю та Дніпра. Вони вторглися на територію Таврії, (опанували територіями навколо) Дністровського та Дніпро-Бузького лиману, остаточно руйнуючи залишки нечисленних полісів та підкорюючи все навколишнє населення. Наслідком таких подій стало утворення в середині IV ст. н. е. об'єднаної ост-готської та вест-готської держави Германаріха.

Розглядаючи взаємини колоній Північного Причорномор'я зі скіфським суспільством у загальноісторичному контексті, можна дійти висновку про те, що вплив місцевого населення поширювався на греків від самого початку заснування перших колоній у середині VII ст. до н. е. Фактично перші переселенці встановлювали мирні торгові зв'язки із місцевими племенами задля отримання потрібних ресурсів для виживання та мінімального обміну з метрополіями. Не виключено, що під час цих обмінів відбулося проникнення скіфського населення до складу переселенців, яке скоріше за все брало участь у створенні та обробці хори.

1 Саприкин С. Ю. Понтийское Царство. Государство варваров и греков в Причерноморье / С. Ю. Саприкин. – Москва: Наука, 1996. – 139 с.

2 Саприкин С. Ю. Понтийское Царство. Государство варваров и греков в Причерноморье... – С.141-143.

3 Почетный декрет в честь Диофанта, полководца понтийского царя Митридата VI. [Электронне джерело] / перевод В. В. Латышева, комментарий Э. И. Соломоник – Режим доступа: http://www.chersonesos.org/?p=museum_coll_ep.

4 Зубар В. М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим / В. М. Зубар // Інститут Археології НАН УРСР. – К., 1988. – №63. – С.19-27.

Говорячи про культурні взаємовпливи двох суспільств, потрібно розуміти, що найбільших змін мали зазнавати скіфи, а не греки, які були вищому рівні культурного розвитку. За весь час існування колоній в Північному Понті у місцевих некрополях не спостерігалася значна зміна характеру поховань. Проте інша ситуація склалася в сфері побуту та мовного спілкування. Так, зокрема, у I ст. н. е. грецький письменник Діон Хрисостом – відвідавши Ольвію – згадував про зустріч із місцевим мешканцем-борисфенітом Каллістратом, який пересувався вершки, був одягнутий у чорний плащ та шаровари і мав при собі великий меч, який яким зазвичай були озброєні вершники. Загалом у автора склалося враження, що ця особа, хоча і маючи виразні іонійські риси, виглядала зовнішньо як типовий скіф. Проте в подальшій розмові Діон дізнався, що юнак цікавиться філософією та ораторським мистецтвом і не був проти займатися коханням з чоловіками. «Цей звичай – любов до юнаків – борисфеніти успадкували від корінних уродженців своєї грецької метрополії; мабуть, вони і деяких варварів привчили до того ж, – звичайно, не до їх блага, – тим більше, що варвари перейняли це на свій варварський лад, в грубуватою формі». ¹ Їх мовою спілкування була грецька, хоча «самі вони говорять по-грецьки не зовсім правильно, оскільки вони живуть серед варварів, але «Іліаду» майже всі знають напам'ять». ² Таким чином можна сміливо стверджувати, що значна віддаленість метрополій надала грецьким колоніям Північного Причорномор'я змогу сприймати сусідню культуру досить толерантно, елліни достатньо тривалий час перебували під впливами скіфського населення, що і призвело до змішання вжиткової грецької мови з місцевою та використання чужоземних речей побуту.

Висновки. У ході дослідження було здійснено аналіз письмових античних свідчень грецьких та римських авторів, у часовому проміжку від початку VIII ст. до н. е. до кінця I ст. н. е. На основі усього вище викладеного матеріалу дослідження можна з упевненістю стверджувати, що розвиток відносин населення колоній та скіфського суспільства відбувався у кілька етапів: 1) встановлення перших мирних торгових контактів з метою купівлі та перепродажу продуктів сільськогосподарського виробництва й ремесла; 2) закріплення й посилення мирних торгових та культурних зв'язків, активний соціально-економічний розвиток Скіфії та грецьких колоній; 3) посилення скіфської держави та встановлення протекторату над грецькими полісами з метою реалізації значних обсягів рабів та товарів сільського господарства; проникнення скіфського населення до осередків грецького культурного життя та привнесення ними своїх варварських звичаїв; 4) вимушена територіальна та військова експансія скіфів на північ, що обумовлювалася тиском новоприбулих зі сходу племен; постійна потреба в морських портах для реалізації продукції; 5) вимушена залежність обох сторін від влади спочатку Понтійського царства, Римської республіки та імперії; 6) припинення існування грецької та скіфської державності у ході Великого переселення народів;

Що ж до змісту відносин, то вони від самого початку мали тенденцію до захоплення скіфами економічної сфери життя греків. Поступова активізація та збільшення обсягів торгівлі із скіфами, надало їм змогу закріпити своє панівне положення у регіоні. Культурний вплив, який чинився на поліси варварами, здійснювався за умов значної віддаленості від метрополій, тобто осередків класичної грецької культури, тому мешканці колоній Північного Причорномор'я, кожного дня стикаючись з місцевими впливами, виявилися більш готовими для його сприйняття. В подальшому це знайшло свій вияв у змішанні грецької та місцевих мов і використанні обома сторонами речей побуту, одягу, зброї та ін.

1 Діон Хрисостом. XXXVI. Борисфенитская речь, произнесенная Дионом на его родине / Пер. М. Е. Грабарь-Пассек, сост. С. Поляковой. – Москва: ГИХЛ, 1961. – Пункти 7-8.

2 Діон Хрисостом. XXXVI. Борисфенитская речь, произнесенная Дионом на его родине... – Пункт 9.